

## تعویق «خود» در داستان پردازی محمدرضا کاتب

پارسا یعقوبی جنبه‌سرایبی\*

دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران

فردین حسین‌پناهی\*\*

دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران

شهرام احمدی\*\*\*

استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۱/۲۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۲/۰۴)

### چکیده

چند (یا چندین) ساحتی بودن «خود»، و نسبت آن با هویت‌های متکثر، باعث شده که این مقوله در هر حوزه‌ای تعریف خاصی داشته باشد. در روایت‌های پسامدرن، مفهوم «خود» با تکیه بر تلقی پساساختارگرایانه و با چشم‌اندازی متفاوت از دوران قبل، به‌عنوان امری همواره در تعلیق و مبتنی بر هویت‌های همواره متکثر تعریف می‌شود. این رویکرد ویژه از مبانی مهم در داستان‌پردازی نویسندگان پست‌مدرنی چون محمدرضا کاتب است. در این مقاله، به روش توصیفی-تحلیلی، ضمن تبیین تلقی پست‌مدرنیستی از مفهوم «خود» و بررسی ریشه‌های پساساختارگرایانه آن، نقش مقوله تعویق «خود» در داستان‌پردازی کاتب بررسی و تحلیل می‌شود. نتایج این تحقیق، نقش مقوله «تعویق و عدم قطعیت خود» به‌عنوان یکی از شگردهای اصلی در داستان‌پردازی و روایت‌پردازی در برخی داستان‌های کاتب را نشان می‌دهد؛ چنانکه این مقوله امری صرفاً ژرف‌ساختی نیست و از مهم‌ترین ابزارهای او به‌هنگام بازنمایی هویت نویسنده - راوی، راوی، راوی - کنشگر، شخصیت‌ها و یا حتی خود اثر ادبی است و به‌صورت‌های مختلفی چون شک‌هستی شناختی بر اثر عدم تعین «خود»، و تکثر هویت‌ها در نتیجه تکثر ذهنیت‌ها تا تنزل جایگاه فرد به سوژگی، قهرمان‌زدایی و یا حتی انسان‌زدایی نمود یافته‌است و این مسئله، چالش‌هایی جدی برای برخی تعاریف روایت پيشامدرن به وجود می‌آورد.

**واژگان کلیدی:** روایت پست‌مدرن، پساساختارگرایی، تعویق «خود»، محمدرضا کاتب.

\* نویسنده مسئول) E-mail: p.yaghoobi@uok.ac.ir

\*\* E-mail: fardin.hp@gmail.com

\*\*\* E-mail: sh.ahmadi@umz.ac.ir

## مقدمه

«هویت» عبارت است از ویژگی‌های مختلف فردی، اجتماعی، ذهنی، عینی، گرایش‌های مذهبی، قومیتی، موقعیت اجتماعی، سبک مصرف، مُد، جنسیت، شغل، سرگرمی و... که به فرد مربوط می‌گردد یا نسبت داده می‌شود و موجب تمایز فرد از دیگری می‌گردد؛ به عبارت دیگر، هویت غالباً صبغه‌ای اجتماعی دارد و نقش و موقعیتی است که موجب غیریت و دیگربودگی فرد در نسبت با دیگران می‌شود. هر فرد با توجه به نقش‌ها و موقعیت‌های مختلفی که می‌تواند داشته باشد، در هویت‌های متکثری می‌تواند ظاهر شود. هویت‌های متکثر یک فرد حول مرکز یا دالی مفروض، کلیت «فرد» را شکل می‌دهند. این مرکز که در این نوشتار از آن به «خود» تعبیر می‌شود، از موضوعات مهم معرفتی در حوزه‌های مطالعاتی مختلف است. کلیت متعین و در عین حال متکثر «خود» باعث شده است که شناخت «خود» و تعابیر دیگر آن - که هر یک حوزه مفهومی خاص خود را دارد - از قبیل «فرد»، «سوژه»، «فاعل شناسا» و... همچنان در تکثری از تعریف‌های گوناگون باقی بماند و در این تعریف‌ها نیز بیش از آنکه به تعریف‌هایی ذاتی از «خود» رسیده باشیم، در «شیوه‌های نگرش» به «خود» بحث کرده‌ایم و «خود» همچنان در هاله‌ای از تعریف‌ها و ادراکات چندگانه و گاه متضاد باقی مانده است. این مسایل باعث شده که همچنان پرسش‌های مختلفی درباره «خود» و چیستی آن مطرح باشد. به گفته ملکیان، مطرح بودن پرسش‌های مختلف درباره «خود» نشان می‌دهد که همچنان نتوانسته‌ایم به شناخت «خود» نایل شویم (ر.ک؛ ملکیان، ۱۳۷۶: ۶۴۴). از سوی دیگر، خودشناسی، مقدمه جهان‌شناسی است و تا زمانی که شناخت «خود» به عنوان شناسنده حاصل نشود، نمی‌توان به شناخت جهان پرداخت، تا آنجا که شناخت هر چیزی را مشروط به شناخت «خود» دانسته‌اند (ر.ک؛ همان: ۶۴۸). وجود گزاره‌هایی چون «مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ» در منابع دینی نیز از اهمیت این مقوله در الهیات حکایت دارد.

در روان‌شناسی، «خود» را مرکز دنیای اجتماعی هر فرد می‌دانند و هویت را نیز که نمود اجتماعی «خود» است، «خودانگاره» نامیده‌اند. «خودانگاره به صورت مجموع سازمان‌یافته‌ای از باورها و احساسات فرد درباره خود تعریف می‌شود» (بارون و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۶۱). مرکزیت «خود» باعث می‌شود فرد اطلاعات مهم مربوط به خود را بسیار بهتر از هر گونه اطلاعات دیگری پردازش کند که از آن به «خود مرجعی» (Self-reference effect) تعبیر

می‌شود (ر.ک؛ همان: ۱۶۲). این ویژگی «خود» سبب شده که روان‌شناسان «خود» را مصداق یک «طرح‌واره» بدانند (ر.ک؛ همان: ۱۶۱). طرح‌واره ساختاری شناختی برای ادراک، سازماندهی، پردازش و بهره‌برداری از اطلاعات است (ر.ک؛ اتکینسون و دیگران، ۱۳۸۹: ۴۷۵). انسان به کمک طرح‌واره‌ها سیستمی ایجاد می‌کند که بر اساس آن می‌داند چه موضوعاتی در محیط او حایز اهمیت‌اند و به چه مطالبی باید بی‌توجه بود (همان). در این رویکرد، «خود» ساختار یا کلیتی مرکزی است که به عنوان یک سیستم شناختی عمل می‌کند و شناخت انسان از خودش، دیگران و محیط پیرامون از طریق این سیستم صورت می‌گیرد. دیدگاه روان‌شناختی شباهت‌هایی با تعاریف سنتی درباره «خود» دارد. در تعاریف سنتی «خود» را غالباً امری منسجم و دارای وحدت می‌دانند و بر ثبات هویت فرد تأکید دارند. این رویکرد، گرایش غالب حوزه‌های معرفتی بشر در طول قرن‌ها و هزاره‌های پیشین بوده‌است. هرچند در مقاطعی، در آرای افرادی چون هراکلیتوس (از اندیشمندان یونان باستان) جنبه‌هایی از این رویکرد نقض شده، اما در هر حال، همواره به عنوان رویکرد غالب در دوران پیشامدرن مطرح بوده‌است. هراکلیتوس بی‌قراری و بی‌ثباتی را اصل هر چیزی می‌دانست و فلسفه‌اش بر «ناپایداری» و «صیوروت» استوار بود (ر.ک؛ فروغی، ۱۳۳۴، ج ۱: ۴-۵ و ضیمران، ۱۳۷۹: ۱۰۰).

در دوره معاصر، با تثبیت مدرنیته و ظهور پست‌مدرنیسم، سیر مطالعات ناگزیر به سوی نسبیّت و بی‌ثبات امور و نیز گسستگی هر آنچه زمانی از آن به ثبات و وحدت تعبیر می‌شد، سوق یافت. این مسئله در مقوله هویت به صورت باور به بی‌ثباتی، گسستگی و دگرگونی مداوم هویت نمودار شد. فلسفه غرب با رویکرد ماده‌گرا و تفکیک‌کننده‌اش، با عینیت دادن به هویت، این مفهوم را از قلمرو انتزاعی بودن و ارتباط با مفاهیمی چون حقیقت و فی‌نفسه (بالذات) بودن خارج کرد. بدین ترتیب، هویت با ورود به جهان واقعیت‌های ممکن، وجود ثابتش در رویکردهای سنتی را از دست داد و حالتی متکثر و ناپایدار یافت. از سوی دیگر، این مسئله با ازدیاد نقش‌ها و موقعیت‌های اجتماعی و گسترش شهرنشینی - که از تبعات مدرنیته بود - همراه شد. تقسیم کار بی‌شمار در جامعه و تنوع نقش‌ها و موقعیت‌هایی که یک فرد می‌تواند داشته باشد، از ویژگی‌های بارز زندگی شهری است. بازارها، فروشگاه‌ها، سالن‌های سینما، رستوران‌ها، مراکز تفریحی، مؤسسات علمی و آموزشی، مراکز دینی، مراکز خدماتی و... نقش‌ها و موقعیت‌های بی‌شماری را برای «فرد» ایجاد می‌کنند و فرد زیر اجبار این نقش‌ها و موقعیت‌های متنوع، در نقش‌ها و هویت‌های

متکثری نمودار می‌شود. گسترش روزافزون کمی و کیفی رسانه‌ها، فضاهای مجازی و شبکه‌های اجتماعی نیز تکثر هویت‌ها را تشدید کرده‌است، به‌ویژه آنکه به واسطه مجازی بودن و نامحسوس بودن این فضاها، برخی مرزبندی‌ها و تعیین‌های دوران پیشامدرن نیز نقض می‌شود. تأکید بر تکثر هویت و تعریف فرد بر اساس هویت‌های متکثر، جایگاه «خود» به عنوان مرکزی منسجم و دارای وحدت را متزلزل کرد. پست‌مدرنیسم با تکیه بر مؤلفه‌هایی چون عدم قطعیت، کثرت‌گرایی و التقاط‌گرایی، به‌ویژه در مواردی با تکیه بر مبانی نظری پساساختارگرایی، بر این نکته تأکید دارد که «خود» هیچ پایگاه و خاستگاه ثابتی ندارد. در واقع، «خود» برآیند تکثر هویت‌ها و نقش‌های اجتماعی است. پست‌مدرنیسم حتی «کلیت فرضی فرد» در چارچوب مجموعه هویت‌ها را نیز نقض کرده‌است و تکثر هویت‌ها را به مثابه تعویق دائمی و عدم قطعیت «خود» مطرح کرده‌است. اروینگ گافمن (Erving Goffman)، جامعه‌شناس آمریکایی و از نظریه‌پردازان پیشگام مفهوم «خود» پست‌مدرن، معتقد است «خود» مجموعه‌ای از صورت‌های ظاهری است که پیش روی مخاطب‌های مختلف افراشته شده‌است. به نظر او، این صورت‌ها تنها «در ظاهر» از «خود» فطری درون‌بازیگر اجتماعی ساطع می‌شوند. در واقع، «خود» معلول صورت‌ظاهر است، نه علت آن. همچنین، «خود» چیزی نیست که هر کسی جداگانه آن را داشته باشد، بلکه از تعامل با بازیگران صحنه اجتماع به وجود می‌آید (ر.ک؛ گافمن، به نقل از؛ وارد، ۱۳۸۹: ۱۸۵). در این رویکرد، تعیین «خود» به‌عنوان یک مرکز نهایی از بین می‌رود و «خود» به جریانی از هویت‌های متکثر تعریف می‌شود که در آن، «خود» واحد و متعین همواره در تعلیق می‌ماند و حتی فراتر از آن، برخلاف دوران پیشامدرن، مرز میان هویت‌ها نیز غیرشفاف و متداخل می‌شود. در نگاه پست‌مدرنیستی، باور به وجود «خود» واحد و یکپارچه، مستلزم باور به وجود «مرکز» و «خاستگاه» است. این در حالی است که پست‌مدرنیست‌ها از مرکز‌گرایی فاصله گرفته‌اند و به جای انعکاس مرکز یا باور به مرکز، تسلسل‌بی‌پایان مرکزها و در نتیجه، عدم امکان تعیین مرکز را الگوی کار خود قرار داده‌اند. در اینجا، شاهد همپوشانی آرای پست‌مدرنیسم و پساساختارگرایی هستیم. اصولاً پست‌مدرنیسم تا حد زیادی مبانی فلسفی خود را از پساساختارگرایی می‌گیرد. به نظر دریدا، «مرکز» باید نقطه یا جایگاهی باشد که در آن امکان هیچ‌گونه جایگشتی وجود نداشته باشد و این مرکز، به مرکز دیگری ارجاع ندهد و یا با مرکز دیگری جایگزین نشود. این در حالی است که «مرکز» همواره درگیر بازی نشانه‌ها و جایگشت‌هاست. بدین ترتیب،

«ضرورت این اندیشه احساس شد که هیچ مرکزی وجود نداشته که مرکز نمی‌توانسته در شکل یک حضور- هستی به تصور درآید که مرکز یک مکان تثبیت شده نیست، بلکه یک تابع و نوعی نامکان است که انبوه بی‌پایان جایگزینی‌های نشانه‌ای در آنجا به بازی درمی‌آیند» (دریدا، ۱۳۹۰: ۱۸). دریدا مقولهٔ هویت را در نظام تقابل‌های دوگانه مطرح کرده‌است (ر.ک؛ ضمیران، ۱۳۷۹: ۱۰۵). او معتقد است که این تقابل‌ها مبنایی ارزشی دارند و غالباً بیانگر برتری یکی از طرف‌ها بر دیگری است، چنانکه دیدگاه سنتی، «هویت، استمرار، ثبات و حضور» را از غیریت، کثرت، بی‌ثباتی و تغییر و دیگربودگی برتر تلقی کرده‌است (ر.ک؛ همان: ۱۰۶). دریدا با در پیش گرفتن رویکردی ساختارشکنانه، به منظور آنچه او آن را واسازی این تقابل‌های ارزش‌مدار می‌داند، ارجحیت را به وجه مطرود این تقابل‌ها داده‌است. او هویت را در تقابل با غیریت و دیگربودگی قرار داد و به منظور واسازی این تقابل متافیزیکی، ارجحیت را به غیریت و دیگربودگی داد. با این کار، او در پی خلع جایگاه «خود» از موقعیت «اصیل» و «خودآگاه» بود و به دنبال آن بود که «خود» را به عرصهٔ غیریت و دیگربودگی سوق دهد. او حتی به طرزی رادیکال، «خودآگاه» را نیز همچون معنا و حضور، مردود می‌دانست. «از نظر دریدا، خودآگاهی (دست کم به معنای متعارف کلمه) توهمی است که انسان اختراع کرده‌است؛ زیرا از پی آمده‌های یک پنداشت مادی‌گرایانه از مغز می‌ترسیده‌است» (هارلند، ۱۳۸۸: ۲۱۲). این رویکرد با طرد هویت و ارجحیت دیگربودگی، «خود» را به مثابهٔ یک مرکز که کلیتی منسجم از هویت‌ها باشد، نفی می‌کند. به نظر دریدا، هر هویتی را «تفاوت با خود» ساختار می‌بخشد و هیچ هویتی، حتی با «خودش» هم، هم‌هویتی یا این‌همانی ندارد (ر.ک؛ لوسی، ۱۳۹۳: ۲۳۹). در نتیجه، «خود» تعیین مرکزی‌اش را از دست می‌دهد و همواره در تعلیقی بی‌پایان قرار می‌گیرد. در این رویکرد، «خود» ی‌گسیخته و چندپاره برای فرد تعریف می‌شود که فرد به هیچ پایگاه ثابتی به عنوان «خاستگاه» هویت‌ساز نمی‌تواند تکیه کند و کاملاً مقهور هویت‌های مختلفی است که همگی آن‌ها نیز زیر شعاع تصاویر و بازنمایی‌ها (مد، سبک زندگی، نوع مصرف، موقعیت اجتماعی، ارتباطات و...) هستند. بر این اساس، آنچه اهمیت می‌یابد، جریان «شدن» فرد در چارچوب نقش‌ها، موقعیت‌ها و گفتمان‌های مختلف است و این «صیورت» یا «شدگی» با بازنمایی متکثر هویت‌های مختلف فرد نشان داده می‌شود. از سوی دیگر، دریدا تصور هویت را پیش از وجود نظام دلالت‌گر مبتنی بر تفاوت «زبان» منتفی می‌داند (ر.ک؛ آدامسون، ۱۳۸۸: ۴۵۵) و با توجه به اینکه زبان، عرصهٔ «بازی» (بازی‌های زبانی) است و

امکان وجود عنصر ذاتی و فی نفسه در آن منتفی است، لذا «بازی را که در هر لحظه و از هر نظر، حضور خود به خودی خویش به عنوان عنصر ساده‌ای که تنها به خود رجوع دارد، مانع می‌شود» (دریاد، ۱۳۸۱: ۴۶) و امکان تعیین و مرکزیت «خود» («خود» فی نفسه) به عنوان مرجع اتکای هویت را منتفی می‌کند.

تعریف خاص و نسبتاً پساساختارگرایانه پست‌مدرنیسم از «خود» و مقوله هویت، نقش تعیین‌کننده‌ای در داستان‌پردازی پست‌مدرن، به‌ویژه در شخصیت‌پردازی‌ها دارد و داستان پست‌مدرن را به عرصه تکثر و در عین حال، تداخل هویت‌ها تبدیل می‌کند که با واسطه منجر به تکثر و تداخل روایت‌ها، شخصیت‌ها، زمان‌ها، مکان‌ها و... می‌شود. با توجه به صبغه اجتماعی «خود»، می‌توان گفت که روایت‌های متکثر و گسیخته‌ای که منجر به تکثر هویت‌ها در داستان می‌شود، گونه‌ای از تکثر گفتمان‌ها در داستان است؛ یعنی داستان از خرده‌گفتمان‌هایی تشکیل شده است که هر یک از این گفتمان‌ها هویت و «خود» ویژه‌ای برای فرد تعریف می‌کند که با هویت و «خود» دیگر فرد در خرده‌گفتمان دیگر متفاوت است. از این نظر، در پست‌مدرنیسم این گفتمان‌ها هستند که هویت و «خود» فرد را می‌سازند و تصور «خود» خارج از گفتمان محال است. در این تعریف، فرد به مثابه «سوژه» و وجودی فاقد خاستگاه انسجام‌بخش است که همواره در گفتمان‌های مختلف فروشکسته می‌شود و هیچ‌گاه از نقطه‌ای ثابت و قابل اتکا نمی‌توان به آن نگریست. تعریف خاص پست‌مدرنیسم از هویت و «خود»، عرصه‌ای مخوف و دردناک برای فرد فراهم می‌کند و فردیت را به سوژگی کتیوخته، و در نتیجه، به فرایندبودگی، تناقض، از هم گسیختگی و عدم تعیین فرومی‌کاهد و این مبنایی مهم در روایت‌پردازی و شخصیت‌پردازی در داستان‌های پست‌مدرن است. روایت پست‌مدرن با نقض مؤلفه‌های روایی پیشامدرن، جریان ویژه خود را در روایت‌پردازی به وجود آورد که داستان معاصر ایران نیز از تبعات این رویکرد بی‌بهره نبوده است.

محمدرضا کاتب (متولد ۱۳۴۵ تهران) از نویسندگان پست‌مدرنی است که با رویکرد ویژه‌اش به مقوله هویت و «خود»، آثار قابل تأملی در این حوزه خلق کرده است. کاتب نویسندگی را به صورت جدی از همان اوان جوانی و با داستان‌هایی برای نوجوانان با درون‌مایه جنگ شروع کرد. «شب چراغی در دست» (۱۳۶۸)، مجموعه «قطره‌های بارانی» (۱۳۷۱)، «نگاه زرد پاییز» (۱۳۷۱)، «فقط به زمین نگاه کن» (۱۳۷۲) و «دوشنبه‌های آبی ماه»

از نخستین داستان‌های منتشر شده کاتب است. نخستین تجربه‌های کاتب در داستان مدرن (مدرن در معنای عام آن) را در داستان «پری در آبگینه» (۱۳۶۹) می‌توان دید. «هیس» (۱۳۷۸)، «پستی» (۱۳۸۱)، «وقت تقصیر» (۱۳۸۳)، «آفتاب پرست نازنین» (۱۳۸۹)، «رام‌کننده» (۱۳۸۹) و «بی‌ترسی» (۱۳۹۲) از دیگر داستان‌های منتشر شده کاتب در سال‌های اخیر است. شگردهای ویژه کاتب در تداخل تکه‌ها و گاه ژانرهای مختلف از روایت‌ها، شخصیت‌پردازی‌های نامتعیّن و متکثّر، عدم قطعیت، تکثّر واقعیت و استفاده از تکنیک‌های فراداستانی در داستان‌های اخیرش، گرایش او به پست‌مدرنیسم را به وضوح نشان می‌دهد. این دسته از داستان‌های او با استقبال مخاطبان آشنا با داستان‌های مدرن مواجه شده‌است. اهدای جایزه نویسندگان و منتقدان مطبوعات به رمان «هیس»، جایزه ادبی یلدا برای رمان «وقت تقصیر»، و جایزه روزی روزگاری برای رمان «آفتاب پرست نازنین»، بیانگر جایگاه کاتب در داستان‌نویسی معاصر است. تکنیک‌ها و شگردهای داستانی کاتب در سطوح مختلف روایت و درونمایه، شایسته تأمل است. همچنین، این تکنیک‌ها به مبانی هستی‌شناختی و فلسفی خاصی نیز اشاره دارد که پایه‌های پست‌مدرنیستی داستان‌های کاتب بر مبنای آن‌ها شکل گرفته‌است. از این میان، تکثّر هویت و نامرکزی و عدم تعین «خود»، از مبانی مهم و شایسته تأمل در داستان‌پردازی کاتب است. از سوی دیگر، این مسئله بیانگر تکاملی است که در داستان معاصر ایران روی داده‌است. از این رو، بررسی و تحلیل این مؤلفه در داستان‌پردازی کاتب و تبیین مبانی فکری و فلسفی آن، از ضروریات پژوهش در داستان‌نویسی معاصر است. در این مقاله، ضمن بررسی رویکردهای مختلف به مقوله «خود» در پست‌مدرنیسم و برخی حوزه‌های دیگر، مبانی پساساختارگرایانه رویکرد پست‌مدرنیسم به مقوله «خود» به مثابه یکی از عناصر اصلی روایت پست‌مدرن بررسی شده‌است و بر اساس آن، نقش رویکرد پست‌مدرنیستی به مقوله «خود» و تکثّر هویت‌ها در داستان‌پردازی کاتب بررسی و تحلیل می‌شود.

## ۲- تعویق «خود» در داستان‌پردازی کاتب

تعویق و عدم قطعیت «خود» در داستان‌های کاتب، صرفاً مقوله‌ای ژرف‌ساختی نیست، بلکه به مثابه یکی از اصلی‌ترین شگردهای داستان‌پردازی وی به هنگام بازنمایی هویت نویسنده - راوی، راوی، راوی - کنشگر، شخصیت‌ها و یا حتی خود اثر ادبی است که از

تردید در هستی خود شروع می‌شود تا تکثر سوژه‌ها، و یا حتی به بی‌نامی و زوال هویتی آن‌ها می‌انجامد. در این بخش، عمده‌ترین شکل‌های تعویق «خود» در داستان‌های کاتب به شرح زیر بررسی می‌شود.

## ۱-۲) عدم تعین «خود» و شک هستی‌شناختی

نشانه‌هایی از تکثر هویت‌ها- و در نتیجه، عدم تعین «خود»- را در داستان سوررنال «پری در آبگینه» می‌توان دید. این داستان که از نخستین تجربه‌های جدی کاتب در داستان‌نویسی مدرن است، گرایش ویژه او به هویت‌پردازی‌های متکثر در شخصیت‌پردازی را نشان می‌دهد، چنانکه این رویه در داستان‌های بعدی او تشدید شده‌است. در مرکز روایت این داستان، سه شخصیت مریم، روحش و سایه‌اش قرار دارند. مریم در ساحل رود نیل در کنار تهران، پیکر مرد جوانی از شن می‌سازد. مدتی بعد، این پیکر جان می‌گیرد و مریم به او دل می‌بندد. روابط مریم با دیگر شخصیت‌های داستان، به‌ویژه روح و سایه، احساسات و عواطف مریم و تغییرات شگفتی که در دنیای سوررنال داستان روی می‌دهد، بخش‌های دیگر داستان را تشکیل می‌دهند. شخصیت مرد جوان که از شن ساخته شده، نماد ناپایداری شخصیت و نبود «خود»ی ثابت برای اوست. با وجود علاقه مریم به مرد جوان، اما او که به وجود فانی و عاریتی‌اش آگاه است، همواره از مریم دوری می‌کند و این باعث ایجاد تصورات و رنج‌هایی روحی برای مریم می‌شود. در پایان داستان، کالبدشنی مرد جوان در ساحل رود گنگ در کنار تهران، در مقابل چشمان مریم، در تلاطم امواج ساحل رود ذره‌ذره می‌شود و از بین می‌رود. نویسنده در این داستان با ایجاد فضاهای سوررنال، در پی گسستن معیارهای گزارش‌گرا و واقع‌گراست، چنانکه به شکلی کاملاً غیرعادی اهرام ثلاثه مصر، رود نیل و رود گنگ را به کنار تهران منتقل می‌کند و با این کار به نقض تاریخ و نظم مکانی و زمانی آن می‌پردازد. عناصری چون به وجود آمدن یک انسان از شن به دست «مریم» که با الهام از واقعه تولد شگفت حضرت مسیح<sup>(ع)</sup> پرداخته شده‌است و نیز گفتگوی «فرهاد» (از روایت شیرین و فرهاد) با زنی از آینده، یا پادشاهی که سوار بر دُرشکه همراه با خدم و حشم خود در عرصه تاریخ سرگردان شده‌است و به دنبال معشوقش می‌گردد. این عناصر، به علاوه خلق فضاهای سوررنال، حرکت غیرخطی و تاریخ‌زدای داستان و گرایش نویسنده به ایجاد عدم قطعیت در داستان را نشان می‌دهد. بدین ترتیب، نویسنده با حاکم



کردن جریان سیال بینامتنیت بر داستان، آمیزشی از روایت‌ها و رمزگان فرهنگی را در داستان در انداخته، قاطعیت تاریخ، مکان و زمان را نقض کرده‌است و به دنبال ایجاد تکثر هویت‌ها در داستان است. تکثر مریم در سه بُعد «مریم»، «روح» و «سایه»، مصداق نقض خودآگاهی و تکثر «خود»های مختلف است که نمی‌توان هیچ کدام از آن‌ها را «خود» واقعی مریم دانست. این مسئله آنجا تشدید می‌شود که حتی میان این سه بُعد مریم، گاه سوءظن نیز وجود دارد؛ گویی هر یک از آن‌ها، افرادی مستقل از هم هستند. در این داستان، مریم گاه نسبت به روحش سوءظن دارد. روحش گاه مسایلی را از مریم پنهان می‌کند و سایه نیز گاه از ماجراهایی که میان مریم و روحش می‌گذرد، بی‌خبر است، چنانکه در یک جا، روح به دروغ با شهادت معرفی کردن آن مرد جوان، سعی داشت مریم را نسبت به او - که در آینده‌ای نزدیک از بین می‌رفت - بی‌علاقه کند (ر.ک؛ کاتب، ۱۳۷۰: ۹۰-۸۹). این روند در داستان‌های بعدی کاتب که رویکردی پست‌مدرن یافته‌اند، به مراتب تشدید شده‌است، چنانکه می‌توان گفت مقوله تکثر هویت‌ها و عدم قطعیت «خود»، از مهم‌ترین رویکردهای کاتب به روایت پست‌مدرن است. در رمان «وقت تقصیر»، شخصیت‌ها از شک و تردیدی که تمام وجودشان را فرا گرفته، رنج می‌برند، چنانکه در هر نقشی که ظاهر می‌شوند، نمی‌توانند از این ابهام و تردید مخرب‌رهایی یابند. شخصیت‌های داستان، یعنی ابرو، حیات، آتش، گیسو، معبر، یار ابراهیم، رضاقلی، ادریس، آهو و دیگران، هیچ یک نمی‌توانند از «خود» و هویت حقیقی «خود» شناخت دقیقی داشته باشند و همواره از این تعلیق دایمی رنج می‌برند:

«شک و فرض پریشانی نمی‌گذارد معنی چیزها در یک شیء، آدم و چیزی ثابت ساکن شود. معنی‌ها روان هستند از چیزی به سوی چیزی دیگر. پس اگر نسناس‌ها یا ما هیچ چیزی نباشیم، چون روان هستیم، پس هستیم، چون روان هستیم» (کاتب، ۱۳۸۹: ۳۱۲).

این «روان» بودن، همان فرایند حاکمیت «شدن» یا «صیرورت» است و منشاء شک هستی‌شناختی، و وجه اصلی هویت‌ساز در روایت پست‌مدرن است:

«روان بودن ما به روان بودن دنیا می‌کشد. حالا دیگر این واقعه، مکان و شیء ... نمی‌خواهد معنی آدم یا حیوانی را بگیرد، چون فقط می‌خواهد روان بودن ما و خودش را ثابت کند. چه کسی می‌تواند پس بگوید چه دارد می‌گذرد و به چه

باید اطمینان کنیم و چه در دستمان مانده؟ چون وصف همه چیز دارد عوض می‌شود. همه چیز دارد وارونه جلوه می‌کند» (همان: ۳۳۳).

این ویژگی‌های ژرف‌ساختی در کنار سبک روایت‌پردازی ویژه این داستان، به دنبال نمایش «تعریف‌ناپذیری» و عدم قطعیت «خود» است و با توجه به ارتباط تنگاتنگ خودشناسی با هستی‌شناسی، عدم تعین «خود» باعث می‌شود هستی هیچ‌گاه در قالب تعریف یا قطعیتی قابل شناخت درنیاید و روایت پست‌مدرن در واقع، نمایش تلاشی جانکاه و نافرجام برای شناخت امر نامتعین است. به نظر لاج، همین نشان دادن دردناکِ تمدن انسان در تلاش برای تفسیر هستی است که در داستان‌ها، بیان مقاومت هستی در برابر تفسیر را ارزشمند و معنادار کرده است (ر.ک؛ لاج، ۱۳۸۹: ۱۵۴). این رویکرد که ادامه رویکرد مدرنیسم در این زمینه است، مجدداً در پست‌مدرنیسم بر ناتوانی عقل و تدبیر انسانی در برابر پرسش هستی تأکید دارد و بر بی‌اعتباری خوش‌بینی‌های عصر موسوم به روشنگری تأکید می‌کند. در رمان «وقت تقصیر»، آنچه در سراسر داستان دیده می‌شود، تلاش شخصیت‌هایی است برای یافتن هویت و «خود» حقیقی‌شان، اما در این جستجوی دردآور، تنها هویت‌هایی را می‌یابند که برساخته‌آذهان دیگران است و در این میان، «خود» حقیقی آن‌ها همچنان غایب است. ابرو از معبر می‌پرسد: «چقدر از آن آدمی که مثلاً من هستم، واقعاً خودم هستم؟» (کاتب، ۱۳۸۹: ۳۰۵) و معبر در پاسخ می‌گوید: «دیده‌ها طوری پیش خودشان شما را می‌سازند که می‌خواهند. پس مطمئن باش آدمی را که از تو بنا می‌کنند و می‌زایند که تو نیستی. هر صفت و تکه‌ای از تو دستشان برسد، همان را بزرگ می‌کنند و چیزی از شما می‌سازند که خودشان و راه حل خودشان را در آن پیدا کنند و ببینند. اگر خودشان را توی شما نبینند، باورتان نمی‌کنند» (همان)، و این گمشدگی «خود» همچنان در آینده، و پس از مرگ فرد نیز ادامه می‌یابد:

«مطمئن باشید خودتان هم دیگر نمی‌توانید خودتان را تو فرداها بشناسید چون در حکایت‌ها و آن تاریخ دلخوش‌کنک هم تکه‌های کوچکی از آدم‌ها نقل می‌شود، و تو هیچ وقت خودت را کامل نمی‌توانی پیدا کنی... آن‌ها چیزی می‌سازند که یک تکه‌اش خودشان هستند و یک تکه‌اش هم روح و جسم زمان‌شان است. برای همین است که از شکلی و معنی به شکل و معنی دیگری تبدیل می‌شوید و روان هستید» (همان: ۳۰۶).

«اگر "من" معنی‌اش "آن‌ها" باشد و "او"، "ما"، "پس ما، بین همه چیز قرار داریم و هیچ چیز نیستیم. این بین چیزها بودن باعث می‌شود جایی به یقین قرار نگیریم» (همان: ۳۱۲).

## ۲-۲) تکثر هویت‌ها در نتیجه تکثر ذهنیت‌ها

در رمان «وقت تقصیر»، علاوه بر تکثر هویت‌ها، نوع هویت‌سازی شخصیت‌ها نیز ویژگی منحصر به فردی دارد. در این رمان، تکثر «خود»ها و هویت‌ها به صورت تکثر «خود»ها در اثر تکثر ذهنیت‌ها نمایش داده می‌شود، چنانکه یک شخصیت بر اساس ذهنیت خویش مدعی می‌شود که چند شخصیت دیگر نیز هست و شخصیت‌های دیگر، تجسم صفات یا اعمال او هستند، به طوری که شخصیت‌ها به تجسم‌های صفات یا اعمال فرو کاسته می‌شوند. «ابرو» در گفتگو با «حیات» مدعی می‌شود که «آتش» - اسم یکی از سرکردگان عاصی‌ها - نامی تجسم یافته از اوست (ر.ک؛ همان: ۳۹۳) و «حیات» نیز مدعی می‌شود که «آتش»، «ابرو»، «میراب» و «مرشد» تجسم‌هایی از او هستند (ر.ک؛ همان: ۳۹۴-۳۹۵). در آوردن لباس و غسل کردن در چشمه که در چند جای داستان انجام می‌گیرد، نشانه‌های نمادین تغییر هویت شخصیت‌ها و نوسان هویت آن‌هاست؛ نوسانی که شخصیت‌ها را همواره میان دو یا چند قطب مخالف نگه می‌دارد و این نوسان منشاء درد و رنج دائمی شخصیت‌ها می‌شود. اوج این کنش؛ یعنی «در آب رفتن» را در اواخر داستان می‌بینیم؛ آنجا که «ابرو» و «حیات» از رودخانه‌ای خروشان شناکنان و به سختی عبور می‌کنند. عبور از آب، نماد تغییر و تحوّل بر گشت‌ناپذیر است. پس از آن، دیگر حیات و ابرو هویتی متفاوت با دوران قبل دارند. این هویت به هیچ وجه قابل تعریف نیست؛ هویتی چندپاره و سیال است که تعاریف متکثری می‌تواند داشته باشد. بدین ترتیب، هیچ گاه مرکزی به نام «خود» تحقق نمی‌یابد و آنچه هست، تکه‌های گسسته و منقطع از شخصیت‌هاست، و از تکثر این تکه‌های پُر فاصله است که کلیت یک شخصیت شکل می‌گیرد. البته هیچ گاه این فاصله‌ها و گسستگی‌ها پُر نمی‌شود و شناخت هویت حقیقی افراد و کشف مرکزی به نام «خود» همواره به تعویق می‌افتد. در اواخر داستان پس از بحث‌های مفصل درباره چستی «خود»، حیات به نوعی مکاشفه دست می‌زند:

«مطمئنم دیگر من خودم هستم، و معنایی جمعی عظیم در من است. یک صدا هستم و صداهای دیگر در من هیاهو می کنند و زبانه می کشند و رنگ مرا تغییر می دهند. شاید هم واقعاً این هیاهو بیرون از من است و اتفاقی افتاده که من توانستم آن را بشنوم. این طوری بوده که جمعی شدم؛ جمعی که هنوز تکه‌ای ازش نیامده و شاید هیچ وقت نیاید و نتوانم بشناسمش، اما صدایشان هست. صداها هیچ وقت نمی میرند چون هیچ وقت به وجود نمی آیند» (همان: ۳۳۶-۳۳۷).

بدین ترتیب، «خود»ی متکثر به نمایش گذاشته می شود؛ «فرد» است، اما در عین حال «جمع» است؛ حالتی متناقض که تنها در وضعیت پست مدرن معنا پیدا می کند که البته معنایش نیز دست‌نیافتنی است؛ زیرا هنوز تکه‌ای از این «جمع» نیامده است و شاید هرگز نیاید. در این شرایط متناقض و البته زجرآور، تنها تکیه بر صرف «عدم تعین»، «تعلیق» و «دیگربودگی» است که باعث هویت‌بخشی می شود و «حضور» با این صرف «شدن» سر سازگاری ندارد. در رمان «وقت تقصیر»، این «تعلیق» و «عدم تعین» به شکلی تجسم یافته آمده است. در این رمان، «تعلیق» و «عدم تعین» حاکم بر داستان، در قالب تعبیر «افیون‌ها»، «حاضرها»، «یقه چرک‌ها» و «مورچه‌ها» تجسم یافته‌اند. این‌ها مهم‌ترین نیروهای مرموز و تأثیرگذار در دنیای این داستان هستند. این نیروها با وجود تأثیر تعیین‌کننده‌شان بر هویت و سرنوشت شخصیت‌ها، اما در متن داستان هیچ گاه تعین دقیقی نمی‌یابند. گاه تجسم شایعه‌ها؛ گاه تقدیر؛ و گاه افسار فرودست و ناراضی جامعه هستند که از راه‌های مختلف در پی ضربه زدن به حکومت‌اند. از این روی، آنها را می‌توان تجسم تعلیق و عدم تعین حاکم بر داستان دانست. این مفاهیم یا افراد همواره نیروهای غایب و پشت پرده داستان هستند و هیچ گاه به صورت مستقیم و از نزدیک با آنها روبه‌رو نمی‌شویم، اما همه جای داستان حضور دارند. حضور آنان چنان پر قدرت است که تمام شخصیت‌ها بازپچه‌های آنها هستند و همگی در جهت اهداف آنها حرکت می‌کنند. این نیروها چنان دنیای شخصیت‌ها را اشغال کرده‌اند که تمام اعمال شخصیت‌ها طبق خواسته‌های آنان پیش می‌رود. حکومت و عاصی‌ها- که دشمنان یکدیگرند- هر دو در جهت خواسته‌های این نیروها عمل می‌کنند. جالب آنکه حاضرها، مورچه‌ها و یقه چرک‌ها افسار ضعیف و فرودست جامعه هستند، اما به شکلی متناقض، از چنین نیروی عظیمی نیز برخوردارند. شخصیت‌ها در نقش‌ها و هویت‌های مختلفی که به خود می‌گیرند، همان نقشی را دارند که این نیروها اراده می‌کنند. در نتیجه، شخصیت‌ها همواره از اینکه «خود» حقیقی‌شان نیستند،

رنج می‌برند و از راه‌های مختلف در پی فرار از این نیروهای فراگیر هستند، اما یکبارہ می‌بینند که همچنان در چنگ آنان اسیرند.

## ۲-۳) تناقض شخصیت‌ها با نقش‌هایشان

فاصله دایمی شخصیت‌ها با «خود» حقیقی یا مفروض‌شان باعث می‌شود شخصیت‌ها در نقش‌هایی متناقض و همواره به دور از «خود» مطلوب‌شان ظاهر شوند: «حیات»، شکنجه‌گری حکومتی است که عاصی‌ها را به فجیع‌ترین وضع شکنجه می‌کند و در پایان، مدعی است که تمام این کارهایش به سبب علاقه به عاصی‌ها بوده‌است و با این کارها می‌خواسته حکومت را بدنام کند. «ابرو» یکی از مهم‌ترین سرکردگان عاصی‌هاست، اما همواره از اینکه در چنین جایگاهی است، رنج می‌برد و در پی فاصله گرفتن از چنین هویتی است. «آتش» نیز که یکی از سرکردگان عاصی‌هاست، وضعیتی مشابه ابرو دارد؛ و «رضاقلی» نیز یکی از سرکردگان عاصی‌هاست، اما برای ضربه زدن به حیات و حکومت، به دستگاه حیات پیوسته و او نیز در شکنجه کردن عاصی‌ها با آنان همکاری می‌کند، به امید آنکه حیات را بهتر بشناسد تا بتواند او را شکست دهد و نیز حکومت را بدنام‌تر کند. تناقض در نقش‌ها و هویت‌ها، و نوسان و چندپارگی «خود» شخصیت‌ها تا پایان داستان ادامه می‌یابد و هیچ‌گاه به ثباتی مطلوب نمی‌رسد. در نتیجه، آنچه بر آن تأکید می‌شود، همین نوسان و نقش‌گردانی افراد است که چستی و هویت آن‌ها را نیز تعریف می‌کند.

## ۲-۴) جایگیری همزمان در نقش‌ها، موقعیت‌ها، مکان‌ها و زمان‌های مختلف

رمان «پستی» از مجموع هفت روایت تشکیل شده‌است که با وجود استقلال نسبی آن‌ها از یکدیگر، هیچ‌مرز مشخصی میان آن‌ها نمی‌توان ترسیم کرد. کلیت هر یک از این داستان‌ها تقریباً مستقل از هم است، اما نویسنده با ایجاد شباهت‌هایی معنادار میان شخصیت‌ها، زمان‌ها و مکان‌های موجود در داستان‌ها، عملاً مرز میان داستان‌ها و شخصیت‌ها را از میان برده‌است. حتی در توصیف شخصیت‌ها، ویژگی‌هایی چون زخم زیر گلو و موی سفید آرنج را برای شخصیت‌های مختلف تکرار می‌کند. گاه در یک داستان، شخصیتی را به صورت مبهم و ناشناخته ترسیم می‌کند، اما در داستانی دیگر، با آوردن برخی ویژگی‌های شخصیت قبلی برای شخصیتی دیگر که نام و هویت مشخصی دارد،

خواننده را در متفاوت دانستن این دو شخصیت دچار تردید می‌کند، اما نویسنده بلافاصله با آوردن هویت و زمان و مکان متفاوت با هویت و زمان و مکان شخصیت قبلی، از تثبیت باور همسانی دو شخصیت ممانعت می‌کند و این تعلیق همچنان تا پایان این مجموعه ادامه می‌یابد. کاتب از این طریق، «خود»های نامتعینی از شخصیت‌ها را نمایش می‌دهد که نه می‌توان آن‌ها را به هم متصل کرد و نه می‌توان آن‌ها را از یکدیگر جدا کرد. در نتیجه، به جای مطرح شدن «خود» به عنوان یک مرکز متعین، «خود» به عنوان یک دال مفروض مطرح می‌گردد که هیچ‌گاه در جایگاهی تثبیت یافته (= مدلول) ثبات نمی‌یابد. نویسنده برای تشدید این مسئله، تمام داستان‌ها را بدون عنوان و پشت سر هم آورده است و تنها از طریق فاصله زیاد نخستین سطر هر داستان از حاشیه بالای صفحه، و نیز زمان و مکان و هویت نسبتاً متفاوت شخصیت‌های هر داستان است که متوجه می‌شویم وارد داستان دیگری شده‌ایم.

مطرح کردن «خود» به عنوان یک دال مفروض، و در عین حال، گسستگی آن در تکثر نقش‌ها و هویت‌ها باعث شده است که در مجموعه «پستی»، گونه‌ای پریشانی در روایت و عدم قطعیت در کل داستان‌ها حاکم شود. این عدم قطعیت هم در روایت‌پردازی داستان و هم در شخصیت‌پردازی‌ها اعمال شده است و تکثر روایت‌ها و تکثر بازنمایی‌ها از یک یا چند شخصیت، مانع از شکل‌گیری تمامیتی واحد در ذهن خواننده می‌گردد. این وضعیت، نوعی ابهام و پیچیدگی را در سراسر مجموعه ایجاد کرده است و برای خوانندگان ناآشنا با چنین داستان‌هایی، ملال‌آور خواهد بود، به ویژه آنکه جابه‌جایی و تغییر «خود»ها گاه یکباره صورت می‌گیرد:

«جنازه خون‌آلودم توی آن یخچال کشویی، جلو چشم‌های صاحبخانه بود و خودم سر پیچ، دراز کشیده بودم و زل زده بودم به صاحبخانه که از من چشم برنمی‌داشت و خودم روی تخت توی باران و حیاط دراز کشیده بودم و زل زده بودم به صاحبخانه که پشت شیشه‌ها ایستاده بود و به بهانه باران به من نگاه می‌کرد، و خودم که روی آن کاناپه دراز کشیده بودم و از پنجره زل زده بودم به ساختمان‌های شهر وین» (کاتب، ۱۳۸۱: ۷۷).

\*\*\*\*\*

«سر بلند کردم. صاحبخانه بالای سرم ایستاده بود و زل زده بود بهم. شاید چیز دیگری به صبح نمانده بود؛ همیشه قبل از زدن آفتاب به خانه برمی‌گشت. بلند شدم و پشت شلوارم را تکاندم. نمی‌خواستم ببیند آن طوری ولو شدم روی زمین» (همان: ۷۸).

پس از آن، یکباره سراغ «خود» دیگری از راوی می‌رود، در حالی که در آن «خود»، راوی قبلاً زیر چرخ‌های قطار له شده‌است و این بار راوی، یک جنازه‌است: «صاحبخانه با ناخن خون‌های خشک‌شده روی لبم را می‌تراشید...» (همان).

نویسنده - راوی با چنین حربه‌هایی هر گونه قطعیتی را در سیر شخصیت‌پردازی‌ها، زمان‌ها، مکان‌ها و روایتگری‌ها از میان می‌برد. در برخی داستان‌ها، مرد جوانی (یا نوجوانی) را به شکل نامتعینی در مرکز روایت قرار می‌دهد. گاه او را در نقش پسر جوان یا نوجوانی ظاهر می‌کند که شیشه جمع می‌کند و ساکن اطراف راه آهن تهران است. گاه او را در نقش مردی ظاهر می‌کند که او نیز ساکن اطراف راه آهن است و مثل آن شیشه جمع‌کن، مستأجر است و گاهی او را در نقش مرد جوانی از طبقه نسبتاً مرفه ظاهر می‌کند. راوی از یک سو، تمایزها و تفاوت‌هایی میان این نقش‌ها و شخصیت‌ها ایجاد می‌کند و از سوی دیگر، با دشوارسازی تفکیک آن‌ها از یکدیگر، امکان تعیین هویت دقیق آن‌ها را از میان می‌برد. بدین ترتیب، یک «خود» کاملاً مفروض و غیرشفاف نمایش داده می‌شود که نمی‌توان مرزهای دقیق و تثبیت‌یافته‌ای برای آن ترسیم کرد. این مسئله علاوه بر اینکه شخصیت‌ها را در یک تعلیق و عدم تعین دائمی نگه می‌دارد، آن‌ها را به صرف «سوژه» بودن فرومی‌کاهد، به طوری که امکان تعین شخصیت به عنوان «فرد»ی («خود»ی) خودآگاه نقض می‌شود و به سوژه‌ای گسسته و فروشکسته در نقش‌ها، هویت‌ها و گفتمان‌های مختلف تبدیل می‌شود. در چنین رویکردی، امکان هر گونه مرکزیت و خودمرجعی شخصیت از بین می‌رود و شخصیت (سوژه) به برساخته‌ای تبدیل می‌شود که ساخته و پرداخته نشانه‌ها و رمزگان فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و ایدئولوژیک است و در این «برساختگی» نیز آنچه اهمیت تعیین‌کننده دارد، «تفاوت»، «سطح»، «تصویر» و «بازنمایی» است و هیچ نقطه قابل ارجاع ثابتی، شناختنی نیست. نویسنده - راوی به منظور تأکید بر این مسئله، در آغاز رمان «پستی» تمام شخصیت‌ها را همچون مجسمه‌ها و یا همچون سایر نیتیک‌هایی (ماشین - انسان) یکباره در یک جا حاضر می‌کند و به همسانی گسسته آن‌ها (و یا تکثر «خود»های مختلف

میان آن‌ها) اشاره می‌کند و از همان آغاز می‌خواهد ذهن خواننده را اندکی با این تعلیق پیچیده آشنا کند:

«با چشم‌های بسته زل زده بودند به جایی: شاید انتظار کسی یا چیزی را می‌کشیدند. شاید هم خواب می‌دیدند. نگاهشان طوری بود که انگار بعد از سال‌ها، اتفاقی همدیگر را پیدا کردند و چیزی را فهمیدند: مانده بودند چه شده. به هم شبیه بودند: شاید هم یک چیزهایی داشتند که به هم شبیه‌شان می‌کرد: نمی‌دانم چه بود: شاید شباهت خواب، پندار و بیداری‌شان بود. شاید آنچه که آن‌ها را به هم ربط می‌داد و باعث می‌شد این طوری سر از زندگی بقیه دریاورند، شباهت تکه‌هایی از سرنوشت‌شان بود. انگار یک حرکت و موجود بود در زمان‌ها، مکان‌ها و حالت‌های مختلف، بی‌هیچ قاعده و بندی: پیکری که از یک ذهن، واقعه و خواب روی زمین به جا مانده بود. باید یک بار دیگر همه چیز را از اول مرور می‌کردم...» (همان: ۵).

نویسنده - راوی در جای دیگری از داستان نیز به‌عنوان یکی از تکنیک‌های فراداستانی، راوی - کنشگر را از جریان داستان بیرون می‌کشد و از زبان او به این عدم تعین‌ها می‌پردازد:

«می‌شد همه آن‌هایی که من بودم و هم‌سن من بودند، موازی هم زندگی‌شان را بکنند، اما نمی‌شد برای همیشه از هم دور نگاهشان داشت، یا کلکی زد که کاری به کار هم نداشته باشند. تا از وجود همدیگر با خبر می‌شدند، قصد کشتن هم را می‌کردند. بدبختی هر روز تعدادشان بیشتر می‌شد، چون حکایت‌های من، صاحبخانه و آن مرد بیشتر می‌شد. تو هر پیچ و «شایدی»، حکایت پسری وجود داشت که خود من بودم. نمی‌دانم چطوری در یک آن تو چند زمان، مکان و حال و هوا زندگی می‌کردم. واقعاً دیگر نمی‌دانستم کدامشان هستم، چون چیزی نبود معلوم کند این را...» (همان: ۷۸-۷۷).

نویسنده - راوی در جایی دیگر، حتی واقعیت نقش آفرینی شخصیت‌ها در دنیای داستان را نیز به‌سخره می‌گیرد و با به‌کارگیری تکنیکی فراداستانی، یکباره و بی‌مقدمه، از دنیای داستان خارج می‌شود و فرایند نقش آفرینی شخصیت‌ها و کنش‌های آن‌ها را در قالب یک تمرین تئاتر برای خواننده بازگو می‌کند (ر.ک؛ همان: ۸۴-۹۰). بدین ترتیب، شخصیت‌های داستان را به‌عنوان بازیگرانی معرفی می‌کند که خواننده نباید حتی به واقعیت داستانی آن‌ها متکی باشد.



## ۲-۵) نام‌گزینی

## ۲-۵-۱) نام‌های نامتعارف / بی‌نامی

یکی دیگر از تمهیدات پست‌مدرنیستی در روایت‌پردازی داستان‌های کاتب، انتخاب نام‌های نامتعارف برای شخصیت‌ها است؛ نام‌هایی چون ابرو، آتش، گیسو، نهر، اکسیر، مل، فام، احلی، زاد و... انتخاب این نام‌ها یکی از راه‌های نمایش نام‌نابذیری «خود» است. «نام» به معنای تعریف فرد در یک چارچوب هویتی خاص است. کاتب برای گریز از این تعیین‌بخشی به شخصیت‌ها، نام‌هایی نامتعارف را برای شخصیت برگزیده است و از این راه، به دنبال نمایش تعریف‌نابذیری «خود» است. در رمان «بی‌ترسی»، این مسئله به نام‌نابذیری منتهی شده است. این رمان به لحاظ نگرش‌های هویتی به نوعی مکمل رمان «وقت تقصیر» است. تعارض درونی شخصیت در این داستان به صورت بی‌نامی محض درآمده است و این تلاشی در جهت نمایش ترک کامل خودآگاهی و ناپدید شدن مرکزی به نام «خود» است. شخصیت اصلی داستان، فاقد نام است و «زاد» اسمی است که راوی برای او انتخاب می‌کند. در باور کهن، میان فرد و اسم او رابطه‌ای این‌همانی وجود دارد. در مراسم آشناسازی و تشرّف برای سن بلوغ در برخی جوامع بدوی، نام نوآموز را پس از گذراندن آزمون‌های تشرّف تغییر می‌دادند (ر.ک؛ الیاده، ۱۳۶۸: ۷۰-۷۱ و ۷۴) و این به معنای تغییر کامل هویت و یا حتی کالبد نوآموز است. عدم گذاشتن نام بر شخصیت داستان نیز بیانگر نگره داشتن او در تعلیقی دایمی است، چنانکه هیچ‌گاه نمی‌تواند به تعریفی از خود دست یابد. آذوق، پدرخوانده زاد، حتی اسم اسپ‌ها، رودها، کوه‌ها و... را مرتب عوض می‌کند (ر.ک؛ کاتب، ۱۳۹۲: ۱۴). این کار باعث می‌شود که تعریفی ثابت و پایدار از یک چیز در ذهن زاد شکل نگیرد و این در تشدید بی‌نامی و تعلیق دایمی در دستیابی به تعریفی قابل اتکا از «خود»، مؤثر است.

در رمان بی‌ترسی، گفتگوهای «زاد» و «ابن»، دو شخصیت بی‌نام که اسم‌هایشان نیز غیرواقعی است، یادآور گفتگوهای حیات و ابرو در رمان «وقت تقصیر» است، منتها در «بی‌ترسی»، بی‌نامی و بی‌هویتی مطلق گزارش می‌شود که حاصل مواجهه شخصیت با پدیدارهای مختلف و متضاد است. نکته بارز این داستان، تداخل دروغ و واقعیت (خیال و واقعیت) است. در روایت‌ها و گفتگوهای افراد با یکدیگر، مرزی میان واقعیت و دروغ

وجود ندارد. هدف از این نابودی مرزها و تعین‌ها، مبتلا کردن افراد به بی‌نامی است. حتی چیزهایی که در باغ محل زندگی آن‌ها وجود دارد (یعنی باغ بی‌نامی)، فاقد تعین‌اند:

«باغ از گیاهان و درخت‌های عجیب و سنگی شکل نادر پُر شده بود. هر کدام از آن درخت‌ها و شاخه‌هایشان باعث درد، بیماری و مبتلایی می‌شدند و هر کدام بویی عجیب و مخصوص به خود داشتند. چون بویشان شبیه همه چیز بود، شبیه هیچ چیزی نبود» (همان: ۴۵-۴۶)؛ «ابن... در سایه درخت سدری که به مرور تغییر کرده بود و دیگر سدر نبود، نشسته بود» (همان: ۵۳)؛ «در آن باغ هیچ وقت، هیچ چیز مشخص نبود و این راز آن باغ بود» (همان: ۷۹).

بی‌نام کردن افراد، وظیفه نخبگانی است که در آن باغ آموزش می‌بینند. با بی‌نام شدن فرد و گرفتار شدنش در عرصه‌ای نامتعیّن و گریزناپذیر، فرد هرگونه انسجام درونی را از دست می‌دهد و به سوژه‌ای فاقد انتخاب برای صاحبانش - که او را بی‌نام کرده‌اند - تبدیل می‌شود و خود این بی‌نام‌کننده‌ها نیز خود بی‌نام هستند. در این رمان نیز همچون رمان «وقت تقصیر»، استحالته‌ای میان دو شخصیت اصلی (ابن و زاد) روی می‌دهد: «تو حالا من هستی و من گذشته تو شده‌ام. جابه‌جا شده‌ایم در هم... ما در همدیگر جابه‌جا شده‌ایم و این باعث ناآرامی ما شده. خُب هرچه می‌گردیم، نمی‌توانیم خودمان را پیدا کنیم. چون جای خودمان دیگری را پیدا می‌کنیم» (همان: ۹۰-۹۱).

از این میان، سرنوشت زاد به گونه‌ای دیگر است. با مرگ ابن، زاد از باغ بی‌نامی می‌گریزد. ابن که پدر و مربی او بود، وی را موقتاً از مرض بی‌نامی می‌رهاند، اما در عوض، اسراری را به او می‌آموزد که او را گرفتار بی‌نامی می‌کند. تعلیق میان این دو حالت باعث آوارگی و سرگشتگی زاد می‌شود و «تمام زندگی‌اش خلاصه می‌شد در ترس‌ها، خشم‌ها و شک‌های بی‌علت، عجیب و بیراهه‌های متروک و بی‌انتهای» (همان: ۱۲۴)؛ «زاد دیگر حتی نمی‌دانست زنده است یا نه... نمی‌خواست قبول کند دیگر وجود ندارد، یا اگر وجود داشته، با ابن یا آن موجود از درون جابه‌جا شده: او مرده و آن موجود یا ابن درون او زندگی تازه‌ای را شروع کرده» (همان: ۱۲۹).

زاد و ابن، همواره در حسرت داشتن زندگی عادی مثل دیگران هستند. داشتن زن و فرزند و گذراندن زندگی همچون مردمان عادی، بیانگر میل به داشتن پایگاه هویت ثابت است. این گرایش در تضاد با حاکمیت گسستگی و نامرکزی «خود» در دنیای این رمان

است. از این رو، شخصیت‌های داستان همواره از داشتن زن و فرزند در هراس هستند؛ زیرا بی‌نامی به صورت بیماری‌هایی هولناک فرد و خانواده‌اش را از پای درمی‌آورد، به این صورت که افراد خانواده نیز به بی‌نامی دچار می‌شوند (ر.ک؛ همان: ۹۹-۹۳). زاد از سویی نمی‌تواند شرایط سخت و مشقت‌بار بی‌نام‌کنندگی (= تعلیق میان تکثر بی‌پایان هویت‌ها) را تحمل کند و از سوی دیگر، تحمل شرایط دردآور بی‌نام شدن (= اتکا به هویتی ثابت در دنیای سیالیت هویت) را نیز ندارد و این شخصیت را در تعلیقی بی‌پایان و دردآور نگاه می‌دارد، چنان‌که زاد از شرایط مشقت‌بار بی‌نام‌کنندگی در باغ بی‌نامی گریخت، اما آنگاه که خواست به هویتی ثابت و تعریف‌شده (عشق به «خورشید») دست یابد، با بی‌نام شدن و رنج فراوان خورشید روبه‌رو شد (ر.ک؛ همان: ۱۴۴-۱۴۸).

وجود نام‌های شگفت و بی‌سابقه در داستان‌های کاتب و نیز تعلیق شخصیت‌ها در بی‌نامی، فرایند «خوانش» در مواجهه با این داستان‌ها را نیز تحت شعاع قرار داده‌است. انتخاب نام‌های عجیب در نامگذاری شخصیت‌ها، از یک سو شخصیت را به عنوان یک «من» تعریف می‌کند و از سوی دیگر، به واسطه غرابت این نام‌ها در نظام نشانه‌ای فرهنگ ایرانی (برای خوانندگان ایرانی)، گویای «فاصله» با «شخصیت» معهود در ذهنیت مخاطب ایرانی است. در نتیجه، این نام‌ها به نوبه خود شخصیت را در یک نوسان دائمی میان «حضور» و «غیاب» قرار می‌دهند و تعیین «خود» شخصیت، این بار به گونه‌ای دیگر مشمول تأخیر می‌شود. خواننده در حین خوانش، ناخودآگاه به دنبال یافتن (و چه بسا فرافکنی) فرهنگ معهود خود در متن (و شخصیت‌ها) است، اما وقتی که با نام‌های عجیب مواجه می‌شود، امکان ریختن فرهنگ معهود خواننده در متن دچار اختلال می‌شود و از رهگذر این اختلال، معانی متکثری زاده می‌شود. این تمهیدات، از جمله ابزارهای روایت‌های مدرن برای آفرینش معانی متکثر و در عین حال، ذهنی است. اگر متن به راحتی خود را به عرصه فرافکنی منویات و خواستنی‌های خواننده تبدیل کند، غالباً باید به معنایی واحد و تحمیلی تن دردهد، اما اگر متن ابزارهایی برای ایجاد اختلال در خوانش ساده و خطی خواننده داشته باشد، می‌تواند خود را از قید خطی و تک‌بعدی بودن رها کند و به عرصه آزاد، سیال و نامحدود تکثر نشانه‌ای وارد شود.

## ۲-۵-۲) چند نامی و نقض مرکزیت مؤلف

با توجه به گرایش ویژه کاتب در نمایش عدم قطعیت «خود»، او به دنبال نقض مرکزیت مؤلف در پرداخت داستان نیز هست. «فهمه باقری» یا «سیده فهمه باقری»، نامی است که کاتب او را به عنوان ویراستار برخی کارهایش معرفی می‌کند. او این نام را حتی در اطلاعات نشر کتاب «آفتاب پرست نازنین» و «بی ترسی» نیز آورده است (ر.ک؛ کاتب، ۱۳۸۸: ۴ و همان، ۱۳۹۲: ۳). در رمان «هیس» نیز این نام به عنوان نویسنده یکی از ضمیمه‌های پایان رمان آمده است (ر.ک؛ همان، ۱۳۸۲: ۲۷۵). لزوم کنار گذاشته شدن مؤلف به عنوان یک مرکز و در عوض، بها دادن به بینامتنیت، مسئله‌ای است که در رمان «وقت تقصیر» به شیوه کنایی آمده است:

«اگر حکایتگر این طور که شما می‌گویید چیزی نیست و نیست، پس هیچ کس حکایت و حدود ما را نمی‌گوید و اصلاً حکایتی جاری نمی‌شود؛ یعنی حکایت او یا ما، خودش دارد جاری می‌شود، چون حکایت‌ها روان هستند از جایی به جایی دیگر. آن‌ها هم مثل ما آدم‌ها آرام نمی‌گیرند تا وقتی که هست بشوند، و باز آرام نمی‌گیرند تا وقتی که نیست بشوند: "کاتب تو خود حجابی، از میان برخیز" (کاتب، ۱۳۸۹: ۳۱۲-۳۱۳).

آوردن چند نام برای یک رمان واحد، از دیگر تمهیدات پست‌مدرنیستی کاتب در نمایش عدم قطعیت است. تعیین «نام»، یکی از مؤلفه‌های «اثر» بودن، و بیانگر انحصار و تعریف «متن» به یک نظام هویتی خاص است. در مقابل، انتخاب چند نام برای یک رمان، تلاشی برای برجسته کردن «متنیت» و نمایش تکثر هویت‌های شکل‌دهنده به متن است. رمان «آفتاب پرست نازنین» دو نام دارد: «آفتاب پرست نازنین» و «نحر سنگ‌ها». رمان «بی ترسی» نیز دو عنوان دارد: «بی ترس» و «بی ترسی». در رمان «هیس»، چندنامی تشدید شده است. عنوان روی جلد این گونه است:

- هیس:

- مانده؟

- وصف؟

- تجلی؟

## ۶-۲) از قهرمان‌زدایی تا انسان‌زدایی

یکی از پیامدهای عدم قطعیت «خود» در روایت‌پردازی پسامدرن، نقض قهرمان‌محوری است. این مسئله، ادامه روند شخصیت‌پردازی مدرنیستی است. در روایت‌های مدرنیستی، فرد به صورت شخصیتی منزوی، درونگرا و معترض به جامعه و ارزش‌های آن گزارش می‌شود؛ شخصیتی پروبلماتیک که گلدمن بر اساس رویکرد مارکسیستی خود، آن را زاده دوران اقتصاد آزاد می‌داند (ر.ک؛ گلدمن، ۱۳۸۱: ۷۶) و بعدها در داستان پست‌مدرن، خصلتی ضدقهرمان می‌یابد. در رمان‌های «وقت تقصیر» و «پستی»، برخلاف داستان‌های پیشامدرن، شخصیت واحدی به عنوان قهرمان وجود ندارد و از میان «ابرو» و «حیات» در رمان «وقت تقصیر» و نیز در شخصیت‌های به‌شدت نامتعیّن در مجموعه «پستی»، انتخاب یکی به عنوان قهرمان یا شخصیت اصلی داستان بسیار دشوار است. این مسئله در مجموعه «پستی» چنان است که حتی اطلاق عنوان «قهرمان» بر شخصیت‌ها مناسب نیست؛ شخصیت‌هایی پارانویایی که به‌شدت گرفتار ذهنیت‌های متکثر هستند تا آنجا که امکان تمایز میان ذهنیت و واقعیت را از دست داده‌اند و کنش‌های آن‌ها نیز غالباً سویه‌ای منفی و ضدقهرمانی (خودکشی، خیانت و...) دارد. این مسئله، یعنی ماهیت پارانویایی شخصیت‌ها، مقوله‌ای است که در رمان «بی‌ترسی» نیز کاملاً مشهود است. «خود» گسسته شخصیت‌ها و بحران هویتی که در رمان‌هایی چون «وقت تقصیر»، «پستی» و «بی‌ترسی» وجود دارد، عملاً شخصیت‌ها را به وجودهایی چندپاره یا چندگانه تبدیل می‌کند که تنها از دور می‌توان کلیت واحدی از آن‌ها را به عنوان «یک شخصیت» شناسایی کرد و هرچه به شخصیت‌ها نزدیک‌تر می‌شویم، درمی‌یابیم که کلیت‌هایی نامتعیّن با هویت‌هایی متکثر هستند. شخصیت‌های «حیات» و «ابرو» رابطه حلول‌مانند دارند. از جهات مختلف، حیات تحت شعاع ابرو، و ابرو تحت شعاع حیات قرار می‌گیرد و تا پایان داستان همچنان شاهد تأثیر متقابل میان حیات و ابرو هستیم؛ گویی این دو نقش، جایگاه‌هایی برای آمدوشد «حیات» و «ابرو» هستند و در این بین، هیچ‌یک از شخصیت‌ها تعین واحدی به عنوان شخصیت اصلی نمی‌یابند. طلاق گیسو از سوی ابرو، آن هم از زبان حیات و آنگاه عقد گیسو با حیات نیز در راستای همان نوسان تضاد و در عین حال، شباهت ابرو و حیات است. اشاره به باردار شدن گیسو در اواخر داستان، در حالی که حیات از نظر جنسی ناتوان است و گیسو دیگر همسر ابرو نیست، از دیگر تعمد‌های نویسنده برای تشدید ابهام در روایت است. کاتب در

ادامه نمایش نقض تعین «خود» و تأکید بیشتر بر عدم تعین، در یک جا درباره جنسیت «امیراچه» (یکی از شخصیت‌های رمان «وقت تقصیر»)، و اینکه زن است یا مرد، تشکیک می‌کند (ر.ک؛ کاتب، ۱۳۸۹: ۱۸۷). این رویکرد به طرز رادیکال به انسان‌زدایی نیز منتهی شده است. در رمان «وقت تقصیر»، شخصیت‌ها حتی از امکان تعریف خود به عنوان «انسان» نیز ناتوانند و خود را «نسان» تصور می‌کنند؛ موجودی معلق میان انسان و حیوان (ر.ک؛ همان: ۲۶۸-۲۷۴).

### ۳- عدم قطعیت «خود» و نقض تعریف‌های پیشامدرن

غلبه تکثر بی‌پایان هویت‌ها و عدم قطعیت «خود» در روایت‌های پسامدرن، خوانش‌ها و رویکردهای رایجی را که تاکنون درباره این روایت‌ها و یا حتی روایت‌های مدرنیستی مرسوم بوده، به چالش می‌کشد. ارسطو محاکات را تقلید، بازنمایی و توصیف کنش‌های آدمیان تعریف می‌کند (ر.ک؛ ارسطو، ۱۳۴۳: ۲۴). در روایت‌های پیشامدرن، مفهوم محاکات به واقعیتی متعین در جهان خارج و یا جهان ذهنی اطلاق می‌شود. این تعریف از محاکات در مواجهه با روایت‌های مدرن، به‌ویژه پست‌مدرن، با چالش‌هایی جدی مواجه شده است. در روایت پست‌مدرن، با توجه به تأکید ویژه آن بر بازنمایی، مفهوم بازنمایی به هیچ وجه به امری متعین یا حتی واقعیتی مفروض اشاره ندارد، بلکه ما با «واقعیت‌های ممکن» و به عبارتی، با جهان‌های ممکن مواجهیم، به‌ویژه آنکه ما همچنان «خود» یا فاعل شناسا را نشناخته‌ایم و شناختی متکثر و گسسته از «خود» داریم. در نتیجه، در مواجهه با محاکات، مفهوم بنیادین آن، یعنی «تقلید» (Mimesis) با چالش‌هایی جدی مواجه است. روایت پست‌مدرن به دنبال دستیابی به وجه رادیکال «بازنمایی» است و بازنمایی مبتنی بر صرف انعکاس امور است و این با تقلید، تفاوت بنیادین دارد. روایت پست‌مدرن در این گرایش رادیکال، حتی به بازنمایی ابزارهای «بازنمایی» (= فراداستان) نیز می‌پردازد. گرایش به بازنمایی، ضرورتاً منجر به گرایش به تکثر و سیالیت امور می‌شود و این کاملاً متفاوت با ویژگی‌های تقلید و محاکات است؛ زیرا محاکات مبتنی بر تقلید از یک امر ممکن (کنش‌ها و اطوار انسانی) است، در حالی که پست‌مدرنیسم با فاصله گرفتن از تعین‌های مبتنی بر تقابل‌های دوگانه، به فاصله و تعلیق همیشگی میان دو گانه‌های متعین گرایش دارد و در نتیجه، هیچ‌گاه در بند امر متعین نمی‌ماند و در عوض، مبتنی بر جریان

سیال و نامتعیّن میان امور ممکن، بدون گرویدن به هر یک از آنهاست. در این حالت، محاکات ارسطویی تناسبی با روایت‌های پست‌مدرن نمی‌تواند داشته باشد. عدم قطعیت، هویت‌پردازی‌های متکثر و تعلیق دائمی «خود»، روایت‌پردازی‌های تو در تو و متکثر، شخصیت‌پردازی‌های مبتنی بر تداخل ذهنیت‌ها، و نمایش ابزارهای «بازنمایی»، ویژگی‌هایی است که باعث می‌شود روایت پست‌مدرن دیگر نسبتی با تقلید و یا حتی «بازنمایی امور» (و نه صرف «بازنمایی») نداشته باشد. خواننده در مواجهه با چنین روایت‌هایی به وحدتی ذهنی در فهم داستان (یا فهم روایی داستان) دست نمی‌یابد. داهرتی در بررسی مواجهه خواننده با داستان پست‌مدرن، خواننده را چیزی بیش از بهانه‌ای برای روایت‌های افزون‌تر نمی‌داند. به نظر او، خواننده همچون شخصیت‌های موجود در روایت پسامدرن، در لایه‌لایه‌های یک وضعیت زمانی یا تاریخی قرار می‌گیرد و همانند آن شخصیت‌ها به روایت جامعی از یک خودبودگی حقیقی یا ماهوی دسترسی ندارد که بتواند بر اساس آن، هستی حاضر خود را جهت‌دهی کند (ر.ک؛ داهرتی، ۱۳۹۰: ۳۱۱-۳۱۲). در اینجا، فرض داهرتی بر این نکته استوار است که خواننده در مواجهه با داستان پست‌مدرن، وضعیتی مشابه وضعیت شخصیت‌ها دارد؛ زیرا همچون شخصیت‌های داستان، درگیر بازنمایی‌های متکثر و عدم قطعیت‌ها می‌شود و از فهم شخصیت‌ها به عنوان «خود»‌هایی ثابت، عاجز می‌ماند و این مانع از شکل‌گیری چهره‌هایی منسجم و یکپارچه از شخصیت‌ها در ذهن خواننده می‌شود و خواننده نیز به درون جریان سیال تکثر و عدم قطعیت کشیده می‌شود. بدین ترتیب، خواننده و شخصیت‌های داستان درگیر هزارتویی بی‌پایان به نام «بازی زبانی» می‌شوند. عدم تبعیت از هنجارها و قراردادهای غیر رسمی بودن و تبعیت از حادثه و اتفاق، ویژگی‌هایی است که «بازی» را در نقطه مقابل فرهنگ رسمی و اقتدارگرا قرار می‌دهد. داستان پست‌مدرنیستی نیز به شکلی واسازی‌شده، عملاً عرصه «بازی» است. ویژگی‌های «بازی» و نیز تقابل آن با فرهنگ رسمی، وسیله مناسبی برای گریز از تعین‌ها و قطعیت‌های مورد تأکید در روایت‌های پسامدرن است.

### نتیجه‌گیری

چیستی «خود» و تلاش برای ارائه تعریفی متقن و جامع از آن، از چالش‌های مهم فکری و شناختی بشر بوده‌است. چند (یا چندین)‌ساحتی بودن «خود» باعث شده‌است که این

مفهوم در هر حوزه شناختی، تعریف خاصی پیدا کند. پست مدرنیسم با توجه به رویکرد آن به تکثر گرایی، عدم قطعیت، بازنمایی و التقاط گرایی، قایل به تعین واحد «خود» نیست. فرد با قرار گرفتن در موقعیت‌ها، نقش‌ها و گفتمان‌های مختلف، هویت‌های مختلفی پیدا می‌کند و در عین حال، هیچ یک از این هویت‌ها را نمی‌توان هویت حقیقی او به حساب آورد و «خود» اصیل و ثابت همواره در تعلیق می‌ماند. مبنای نظری این رویکرد، ریشه در آرای پساساختار گرایی دارد. در این رویکرد فرد با تنزل به جایگاه سوژگی، به مجموعه‌ای از هویت‌های متکثر فروشکسته می‌شود و به هیچ پایگاه ثابتی به عنوان «خاستگاه» هویت‌ساز نمی‌تواند تکیه کند و کاملاً مقهور هویت‌های مختلفی است که همگی آن‌ها تحت شعاع تصاویر و بازنمایی‌ها تولید می‌شوند و در این «برساختگی» نیز «تفاوت»، «سطح»، «تصویر»، «بازنمایی» و «تعلیق» اهمیت تعیین کننده‌ای دارد. نوع رویکرد پست مدرنیسم به «خود» و تکثر هویت‌ها، ویژگی خاصی به روایت‌های پست مدرن داده‌است. بررسی داستان‌های کاتب نشان می‌دهد که «بازنمایی هویت‌های متکثر و تعویق و عدم قطعیت «خود» از شگردهای اصلی او در روایت پردازی و شخصیت پردازی در برخی داستان‌هایش است. در این روایت‌ها، شخصیت‌ها نمی‌توانند به تعریف و شناختی دقیق از «خود» برسند و در این جستجوی درد آور، تنها هویت‌های متکثر و متناقضی را می‌یابند که برساخته ذهنیت‌های متکثر است. این تناقض‌ها منجر به چند پارگی «خود» شخصیت‌ها و نوسان آن‌ها میان این پاره‌ها، نقض خودآگاهی آن‌ها و تنزل آنان به جایگاه سوژگی شده‌است. این وضعیت تا پایان داستان‌ها ادامه می‌یابد و شخصیت‌ها هیچ گاه به ثبات مطلوبی دست نمی‌یابند و مرکزی به نام «خود» همواره در تعلیق قرار می‌گیرد. این مقوله در داستان‌های کاتب امری صرفاً ژرف ساختی نیست و از مهم‌ترین ابزارهای او به هنگام بازنمایی هویت نویسنده - راوی، راوی، راوی - کنشگر، شخصیت‌ها و یا حتی خود اثر ادبی است. در مجموع، این شگرد داستانی و روایی به صورت‌هایی چون عدم تعین «خود» و در نتیجه، شک هستی شناختی، تکثر هویت‌ها در نتیجه تکثر ذهنیت‌ها، تناقض شخصیت‌ها با نقش‌هایشان، جایگیری همزمان در نقش‌ها، موقعیت‌ها، مکان‌ها و زمان‌های مختلف، نام‌گزینی (نام‌های نامتعارف، چندنامی و بی‌نامی)، قهرمان‌زدایی، جنسیت‌زدایی و انسان‌زدایی در داستان‌های کاتب نمود یافته‌است تا آنجا که مصداق یافتن تعریف‌های سنتی، همچون مفهوم ارسطویی محاکات در مواجهه با چنین روایت‌هایی با چالش‌هایی جدی مواجه می‌شود و خواننده نیز در مواجهه با چنین داستان‌هایی، همچون شخصیت‌های



داستان، درگیر بازنمایی‌های متکثر و عدم قطعیت می‌شود و از فهم شخصیت‌ها به عنوان «خود»‌هایی منسجم و تثبیت یافته عاجز می‌ماند.

### منابع و مأخذ

- آدامسون، ژوزف. (۱۳۸۸). «واسازی». *دانش‌نامه نظریه‌های ادبی معاصر*. ایرنا ریما مکاریک، ترجمه مهرا مهاجر و محمد نبوی، تهران: آگه، صص ۴۵۲-۴۵۹.
- اتکینسون، ریتا ال. و دیگران. (۱۳۸۹). *زمینه روان‌شناسی هیگلارد*. ترجمه محمدنقی براهنی و دیگران. تهران: رشد.
- ارسطو. (۱۳۴۳). *فن شعر*. ترجمه عبدالحسین زرین کوب. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- الیاده، میرچا. (۱۳۶۸). *آیین‌ها و نمادهای آشناسازی؛ رازهای زادن و دوباره زادن*. ترجمه نصرالله زنگویی. تهران: آگه.
- بارون، رابرت ا. و دیگران. (۱۳۸۹). *روان‌شناسی اجتماعی*. ترجمه علی تحصیلی. تهران: کتاب آمه.
- داهرتی، توماس. (۱۳۹۰). «شخصیت‌پردازی در روایت پسامدرن». *ادبیات پسامدرن*. گزارش، نگرش، نقادی، تدوین و ترجمه پیام یزدانجو. تهران: مرکز. صص ۳۰۳-۳۱۶.
- دریدا، ژاک. (۱۳۸۱). *مواضع*. ترجمه پیام یزدانجو. تهران: مرکز.
- \_\_\_\_\_ (۱۳۹۰). «ساختار، نشانه و بازی در گفتمان علوم انسانی». *به سوی پسامدرن: پساساختارگرایی در مطالعات ادبی*. تدوین و ترجمه پیام یزدانجو. ویراست دوم. صص ۴۳-۱۵.
- ضمیران، محمد. (۱۳۷۹). *ژاک دریدا و متافیزیک حضور*. تهران: هرمس.
- فروغی، محمدعلی. (۱۳۴۴). *سیر حکمت در اروپا*. تهران: کتابفروشی زوار.
- کاتب، محمدرضا. (۱۳۷۰). *پری در آبگینه*. تهران: لک لک.
- \_\_\_\_\_ (۱۳۸۱). *پستی*. تهران: نیلوفر.
- \_\_\_\_\_ (۱۳۸۲). *هیس*. تهران: ققنوس.
- \_\_\_\_\_ (۱۳۸۸). *آفتاب پرست نازنین (نحر سنگ‌ها)*. تهران: هیلا.
- \_\_\_\_\_ (۱۳۸۹). *وقت تقصیر*. تهران: نیلوفر.
- \_\_\_\_\_ (۱۳۹۲). *بی‌توسی*. تهران: ثالث.

- گلدمن، لوسین. (۱۳۸۱). *جامعه‌شناسی ادبیات (دفاع از جامعه‌شناسی رمان)*. ترجمه محمدجعفر پوینده. تهران: نشر چشمه.
- لاج، دیوید. (۱۳۸۹). «رمان پسامدرنیستی». *نظریه‌های رمان از رئالیسم تا پسامدرنیسم*. ترجمه حسین پاینده. تهران: نیلوفر. صص ۱۴۳-۲۰۰.
- لوسی، نیل. (۱۳۹۳). *فرهنگ واژگان دریدا*. ترجمه مهدی پارسا و دیگران. تهران: رخداد نو.
- مکاریک، ایرنا ریما. (۱۳۸۸). *دانشنامه نظریه‌های ادبی معاصر*. ترجمه مهران مهاجر و محمد نبوی. تهران: آگه.
- ملکیان، مصطفی. (۱۳۷۶). «خود را بشناس (دعوتی به تأمل در پاره‌ای از مبانی نظری خودشناسی)». *یادنامه آیت‌الله خاتمی اردکانی*. به اهتمام محمدتقی فاضل میبدی. قم: مؤسسه معارف اسلامی امام رضا(ع).
- وارد، گلن. (۱۳۸۹). *پست‌مدرنیسم*. ترجمه قادر فخر رنجبری و ابودر کرمی. تهران: نشر ماهی.
- هارلند، ریچارد. (۱۳۸۸). *ابوساخت‌گرایی: فلسفه ساخت‌گرایی و پساساخت‌گرایی*. ترجمه فرزانه سجودی. تهران: سوره مهر.